

КОМУНІКАТИВНІ ВЕКТОРИ ПРИКЛАДНОГО ПСИХОАНАЛІЗУ

У статті розглядається специфіка прикладного психоаналізу у взаємозв'язках із теорією комунікації. Зокрема, акцент робиться на аналізі психічної комунікації у масових інформаційно-комунікаційних процесах з погляду класичного психоаналізу та аналітичної психології.

Ключові слова: психоаналіз, комунікація, психічна комунікація, несвідоме, індивідуальне несвідоме, колективне несвідоме, архетип.

Бидюк Елена. Коммуникативные векторы прикладного психоанализа.

Данная статья рассматривает специфику прикладного психоанализа во взаимосвязях с теорией коммуникации. В частности, акцент сделан на анализе психической коммуникации в массовых информационно-коммуникативных процессах с позиций классического психоанализа и аналитической психологии.

Ключевые слова: психоанализ, коммуникация, психическая коммуникация, бессознательное, индивидуальное бессознательное, коллективное бессознательное, архетип.

Bidiuk Olena. The communicative vectors of psychoanalysis.

The article is devoted to the specialty of the psychoanalytical approach within the theory of communication. In particular the accent is on the analysis of the psychic communication in mass informational-communicative processes according to the positions of classic psychoanalysis and analytic psychology made.

Key words: psychoanalysis, communication, psychic communication, unconscious, individual unconscious, collective unconscious, archetype.

Сьогодні досить часто стикаємося з явищами міждисциплінарної інтерференції, коли одні науки можуть значно прислужитися у вивченні інших, розкриваючи при цьому нові можливості та нові перспективи. То, зрештою, невід'ємна частина наукового розвитку, бо, звертаючись до витоків, знайдемо їх у нерозривній єдності ще в добу античності. Це, звісно, стосується і комунікації, і психології комунікаційного впливу, передачі повідомлення та його сприймання, етику, естетику комунікації, що загалом окреслювалося і вивчалось під поняттям “риторика”.

Комунікацію почали розглядати як окреме явище тільки наприкінці XIX століття, а сам термін “теорія комунікації”, як переконливо доводить Дж. Дарем Пітерс у дослідженні “Слова на вітрі: історія ідеї комунікації”, не є старшим 1940 р. Проте це не завадило зараховувати до комунікації і т. зв. психічну комунікацію, яка відбувається між аналітиком й аналізантом.

Особливо часто до поняття психічної комунікації стали звертатися не лише відомі комунікативісти (Г. Інніс, Дж. Дарем Пітерс, Д. Данезі, Г. Почепцов та ін.), а й самі психоаналітики. Зрештою, психоаналіз – новітній напрям, започаткований австрійцем З. Фройдом у вюрцбурзьких лекціях 1896 року, – теж практика спілкування. На думку Г. Почепцова, “психоаналіз опирається на комунікацію, яка покликана внести корекцію у поведінку людини” [4, с. 307]. Комунікативний аспект тут більш, ніж очевидний: він полягає у можливості в ході психотерапевтичних сесій дослідити глибинні шари психіки пацієнта, викликаючи назовні страхи, неврози, патологічні уявлення, викривлення свідомості та усунення негативних наслідків патологій психіки. Іншими словами, психоаналітик намагається встановити контакт із несвідомим аналізанта, зрозуміти ті коди й символи, за допомогою яких несвідоме спілкується з зовнішнім світом. Це проблема семіотична, як твердить Д. Данезі у відомому дослідженні “Повідомлення і значення: вступ до семіотики” (1994). Психічна комунікація відбувається за своїми правилами, має власний словник дешифрування символів-знаків (в індивідуальному психоаналізі один, в аналітичній психології інший), але тим не менше однаково важлива для її учасників.

Про З. Фрейда як дослідника комунікації неодноразово говорить Дж. Дарем Пітерс. Згідно з уявленнями вченого, “Фрейда потрібно вважати одним із найглибших дослідників у царині масової комунікації – того, що відбувається, коли дуальна форма (комунікація, спілкування) з допомогою технологій розширюється до гігантських масштабів (комунікація масова)” [3, с. 231]. Однак масова комунікація, про яку йдеться у випадку Фрейда, є лиш частиною його величезної концепції, у якій теорії несвідомого та спілкуванню з інстинктами надано чи не головної ролі. Комунікація (включаючи вербальну й невербальну) відбувається задля того, аби виявити симптоми та причини порушення психічних установок особистості.

Із теорією комунікації були пов’язані наукові концепції практично усіх психоаналітиків, зокрема, і у першу чергу – послідовника видатного

австрійця К. Г. Юнга. Відкрите ним колективне несвідоме, на протигагу фрейдівським догматам, використовувало психічну комунікацію у ракурсі виявлення стійких патернів фемінного-маскулінного, зовнішнього-внутрішнього, гармонійного у психіці людини. Так постала юнгівська теорія архетипів.

Мета нашої статті – проаналізувати співвіднесення психоаналізу з теорією і практикою комунікації, зрозуміти, як пов'язана психічна комунікація та прикладний психоаналіз.

Чому ми говоримо про прикладний психоаналіз, а не про психоаналіз загалом? Нагадаємо, що психоаналіз виникає як клінічна практика і має терапевтичне призначення. Насамперед його покликанням було лікувати хворих (і цьому служили усі без винятку теорії психічного). Прикладний же психоаналіз використовував набутки класичного психоаналізу, однак не мав намірувилікувати автора дивних візій, ілюзій, фантазій, втілених у полотні художнього твору чи іншого явища мистецтва. На думку Ф. Боудрі, протягом ось уже більше століття “застосування психоаналізу поза клінікою /../ піддавалося таким викривленням, що необхідно по-новому досліджувати визначення, можливості та обмеження позаклінічного психоаналітичного підходу” [1, с. 84].

Використовувати психоаналітичні концепції для розгляду культури, створених людиною цінностей почав іще З. Фрейд. Уперше він спробував “прикласти” свої ідеї до літературних текстів. Дослідник вважав, що твір мистецтва є сублімованим виявом психічного, внутрішнього. Саме тут варто шукати слідів неконтрольованої енергії несвідомого. Ці сліди постають через знаки, символи, в тому числі через мовні знаки. В цьому плані показовими є такі розвідки вченого, як “Марення і сні в “Градіві” Йенсена”, прочитання творчості В. Шекспіра та Ф. Достоевського з позицій відкритих психоаналітичних понять, а саме – енергії Еросу й Танатосу, лібідо, едіпового комплексу тощо.

Крім того, З. Фройд звернув увагу і дав пояснення елементам, які сьогодні перебувають у полі зору дослідників-комунікативістів. Зокрема, вчений пояснив, у який спосіб відбувається психічна комунікація. Комунікативних моделей, до прикладу, К. Шеннона та В. Уївера З. Фройд, звісно, не знав, але вже тоді розврізняв джерело інформації (для дослідника ним було несвідоме), передавача (пацієнт), канали передачі психічної інформації (гіпноз, психоаналітична сесія, сновидіння, ілюзії, асоціативні тести, марення, видіння, фантазії, що нерідко втілювалися в явищах мистецтва, літературних творах), повідомлення (закодована психічна інформація), код, адресанта тощо.

Відзначимо, що заслугою психоаналізу та відкриттям Фройда стало те, що символічна мова несвідомого нарешті могла бути розкодована, повідомлення ж, які надсилалися психікою, могли доходити до адресата. Зазвичай, така комунікація, коли адресатом є пацієнт, призводила до виникнення різноманітних збоїв та порушень незвичного комунікативного акту.

Неможливість пацієнтом зрозуміти самого себе призводила до неврозів, втрати психічної рівноваги, набуття ще більших комплексів та глибоких психічних травм, з однієї сторони, і, – з іншої, до шизофренії, якщо така комунікація все ж відбувалася. Навіть за умови готовності до комунікативного психічного акту пацієнт, як правило, не готовий сприймати інформацію психіки з етично-моральних міркувань. Це призводить, за словами аналітиків, до внутрішнього табування будь-яких сексуальних, низьких, інстинктивних, а відтак, і неконтрольованих проявів людської природи. Тоді утворюється замкнене коло, бо і в першому, і в другому випадку необхідним стає втручання психоаналітика та призначення лікування. Врешті, і саме лікування в основному полягає у т. зв. розмовотерапії, яку К. Г. Юнг у славнозвісних “Тавістокських лекціях” описуватиме як “лікувальну декламацію” [7, с. 134]. Психічна комунікація – лиш інструмент,

з яким працює аналітик і при цьому вірить, що “пацієнт під впливом почутого може і справдівилікуватися” [7, с. 134].

Цікаво, що Фройдом уперше було описано й один із бар’єрів психічної комунікації. Він називає його *раціо*, або ж *цензура*. Комунікативні бар’єри психоаналітик вивчав охоче – саме вони, на його думку, спотворювали (як у випадку обмовок, описок, неправильно почутих та висловлених слів), а іноді навіть унеможливлювали психічну комунікацію. Для цього вченому знадобилося всього лиш проструктурувати психіку і визначити, які функції виконують її елементи. Так, З. Фройд створив тричленну структуру, в якій виділяв несвідоме (Воно), свідоме (Я), передсвідоме, а особливого значення надавав “вартовому”, під яким розумів раціо (цензуру, розум).

Для того, щоби пояснити чому і як несвідоме спілкується зі свідомістю, З. Фройд увів поняття про цензуру – вартового, який, вважає вчений, стоїть між згадуваними сферами (свідомого і несвідомого) і може таким чином впливати на те, що потрапляє в поле зору свідомості. Фройд пояснює це дуже просто. На прикладі просторових форм, які найлегше, на його думку, уявити. Тож він говорить про дві кімнати, в одній із яких знаходиться несвідоме (передпокій), а в іншій свідоме (вітальня). При цьому зауважимо, що передпокій характеризується як досить велике приміщення, у якому “метушаться, подібно до окремих істот, душевні процеси” [5, с. 188]. Вітальня ж, навпаки, “більш вузька /.../, в якій також перебуває і свідомість” [5, с. 188]. Ці дві кімнати є спрощеною структурою людської психіки, функцію вартового в якій виконує розум: “вартовий між несвідомим та свідомим – не що інше, як *цензура*” [5, с. 189]. Цензура визначає, що можна пропустити до свідомості, а що ні, тобто у психічній комунікації розум спрацьовує як бар’єр на шляху передачі певної інформації до свідомості. За Фройдом, вартовий “розглядає кожен душевний процес окремо, піддає його цензурі і не пропускає у вітальню, якщо він йому не подобається” [5, с. 188]. Несвідоме тісно пов’язане зі свідомістю, а кожне з цих понять, у свою чергу, з розумом. Розум може контролювати тільки “вхід”

до свідомості і аж ніяк не саму сферу несвідомого. Це дає змогу стверджувати, що несвідоме має певний автономний статус у системі людської психіки. Для Фрейда несвідоме завжди мало індивідуальний характер. За словами польського дослідника З. Соколіка, “Фрейд довів, що правда в індивідуальній несвідомості, іншій для кожної людини. Кожен має в собі іншу правду, яку потрібно відкрити” [9, с. 83]. Фрейд намагався це зробити, аналізуючи несвідомі процеси.

Раціо як один із бар’єрів психічної комунікації досить часто вивчався психоаналітиками-практиками: представниками класичного психоаналізу, аналітичної психології, егопсихології, екзистенційного психоаналізу, постфрейдистами, неоянгіанцями тощо. Прагнення зрозуміти, як впливає розум на символи, знаки несвідомого – головне завдання кожного з напрямів. З іншого боку, якщо вести мову про комунікативні бар’єри психічної комунікації, то їх може бути і більше: раціо ж, хоч і належить до них, але не є єдиним. Справа в тім, що комунікація (нехай навіть і психічна) підпорядковується тим самим законам, що й звична нам комунікація, і тут можна виділити принаймні два типи комунікативних бар’єрів:

1. до першого з них віднесемо суто психічний бар’єр (визначений Фрейдом елемент психіки – раціо, або цензуру),
2. другу групу складають метапсихічні фактори (мовний бар’єр, соціальний, ментальний та ін.)

Окремо варто згадати теорію гострослів’я. З. Фрейд вдався до аналізу найменших мовних одиниць (перекручених слів, асоціативних словосполучень, речень із подвійною семантикою) задля того, щоби виявити вплив раціо на деформацію змісту мовлення. Про це вчений напише у розвідці “Гострослів’я та його відношення до несвідомого” (1905). Тут зроблено спробу описати і поділити технічні прийоми гострослів’я, які, на думку З. Фрейда, “самі є джерелом задоволення” [6, с. 289], на групи. Зокрема, якщо брати до уваги фрейдівську класифікацію, техніка гострослів’я заснована на трьох принципах. До них належать: “гра слів” [6,

с. 289], “уніфікація, /.../ багаторазове використання, модифікація відомих мовних зворотів, натяк на цитату” [6, с. 291], “помилки мислення, /.../ нісенітниця, зображення за допомогою протилежного” [6, с. 294]. Тобто вивчаючи помилки, перекручення, викривлення змісту при акті психічної комунікації, аналітик має усі шанси подолати їх прояви.

Тезу про можливість вивчення психічної комунікації, щоправда, розглядаючи іншу сторону несвідомого (колективну душу), пропонує засновник аналітичної психології К. Г. Юнг. Він наголошував, що дослідженню повинні передусім підлягати психічні патерни, що реалізуються через мову. Щоб відбулася правильна комунікація і комуніканти не втратили сенс комунікативних контактів, який, як твердить Дж. Дарем Пітерс, є ребусом, що “постійно оновлюється” [3, с. 237], необхідно постійно розкодувати загадкову мову підсвідомого, власних сновидінь та їх символів.

Оскільки, на думку К. Г. Юнга, “наше несвідоме, подібно до тіла, є скарбницею реліктів та спогадів про минуле” [7, с. 54], то, вочевидь, кожен індивід пам’ятає чи за певних умов теоретично може згадати минуле. Вчений пояснював цю здатність тим, що психічний досвід індивіда складається не лише з того, що він набуває в процесі життя, але й того, що складає так би мовити колективний досвід минулого. Так, дослідник обґрунтовує теорію колективного несвідомого. Нижні шари психіки, які Фройд і не намагався структурувати, Юнг схильний був досліджувати ширше, у двох площинах, які означають індивідуальну та колективну складові. Несвідоме, що є відображенням такої структурної організації, необхідно, на думку вченого, поділити на індивідуальне та колективне.

Індивідуальне несвідоме – це сукупність змістів, які виникли з індивідуального минулого. Вони, як правило, обумовлюють продукування інстинктивних бажань, а також містять витіснені зі свідомості елементи та інфантильні переживання. Формально це виражається у людських комплексах, про які говорив Фройд. До колективного несвідомого Юнг

звертається неодноразово, вважаючи його основним поняттям, з якого витікають усі подальші концепції аналітичної психології. Колективне несвідоме дослідник уперше обґрунтував у книзі “Діалектика “Я” і несвідомого”, що вийшла друком у Цюриху 1933 року. Як вказує сам автор, вона постала з бажання викласти та переосмислити лекцію під назвою “Структура несвідомого” (1916). За мету було поставлено описати зв’язки, що існують між несвідомими процесами та свідомим “Я”.

Досліджувати психічну комунікацію (а саме вона, на думку К. Г. Юнга, є основою людських стосунків і кінцевою метою будь-якої психоаналітичної сесії) пропонувалося на основі того матеріалу, яким ми мислимо. Ним, за словами видатного швейцарця, є “мова і словесні поняття, які завжди є зовнішньою стороною, мостом, мають єдине призначення – бути засобом комунікації” [8, с. 27].

Відповідно до цього твердження було сформульовано теорію архетипів – первісних образів, праобразів, які несуть колективний психічний зміст і є засобами передачі його комунікантові. Колективне несвідоме разом із архетипами знаходить відображення у культурному генезисі людства. Ось як про це скаже Юнг в одній із “Тавістокських лекцій”: “наша психологія тягне за собою довгий хвіст, наче в ящірки, що вміщує у собі всю історію індивідуального роду, нації, Європи і всього людства” [7, с. 107].

До архетипів Юнг відносить такі поняття, як Персона (Маска), Тінь, Аніма / Анімус, Самість. Вони динамічні і водночас функціонують на позиціях антиномічності. За таким принципом співіснують Персона і Тінь, Аніма та Анімус. Своєрідним винятком із цього правила є Самість, що сама уособлює цілісність психічної структури, тому не має парного елемента.

Архетипи Персона – Тіні можна представити на рівні зовнішнього та внутрішнього, соціального та індивідуального тощо. Персона завжди обернена до зовнішнього світу і представляє особистість із погляду соціальної приналежності. Персона – це те, чим людина є для інших, своєрідна маска, яка одягається у певних ситуаціях і за певних обставин.

Персона, стикаючись із зовнішнім світом, постає компромісом того, що вона є, і того, що її оточує. Юнг наголошував, що це образ, який демонструє індивід у суспільстві.

Аніма й Анімус представляють співвідношення жіночого та чоловічого начал у психічній організації особистості. Аніма – це присутність жіночих елементів у внутрішньому світі чоловіка. Анімус (лат. *animus* – дух) забезпечує чоловічі витoki жіночої сутності. У представників чоловічої статі Аніма виявляється в жіночому ідеалі, що тією чи іншою мірою пов'язаний із образом матері. Несвідомо в кожному чоловікові живе жінка. Це не може не впливати на комунікацію, адже її зміст доповнюється і залежить від того, які емоції супроводжують комунікативний акт, а також не менш важливою є їх природа та походження.

Самість не вимірюється одним тільки елементом психіки, вона охоплює все, зорганізовує і представляє як єдине ціле. Це означає, що внутрішній хаос первинних потягів індивідуального та архетипи колективного несвідомого таки прагнуть системності, гармонійної єдності. Хаос, як це не парадоксально, націлений на організованість. Формою такої організованості може стати творчість, якщо йдеться про особистісний вимір. Твір митця – завжди реалізована Самість, позаяк синтезує в собі форму і зміст, внутрішнє наповнення та зовнішній (формальний) бік. Як твердить Г.-Г. Гадамер, мистецький твір та література зокрема, “не лише фіксація сказаного слова, яке у своїй комунікативній силі завжди є послаблене. Література, й насамперед, твір словесного мистецтва, значно більшою мірою становлять слово, що «віддало себе на правильне прочитання»” [2, с. 133]. Психоаналітики вважали своїм обов'язком зрозуміти опосередковану художню комунікацію, позаяк це не тільки словесне вираження архетипної влаштованості окремого індивіда, а й його психіки. В такий спосіб відбувалося ототожнення художньої та психічної комунікації, яку активно пропонувалося вивчати, прикладаючи ідеї психоаналізу до інших суспільних сфер та явищ.

Як підсумок, вкажемо на той факт, що прикладний психоаналіз є тією новітньою методою, без якої неможливо адекватно зрозуміти загальні принципи побудови комунікації між суб'єктами-учасниками комунікативного процесу, роль комунікативних бар'єрів і тих засобів, через які несвідоме спілкується з нами. Використання набутків видатних психоаналітиків З. Фрейда та К. Г. Юнга у сфері психічної комунікації може значно спростити комунікацію, дозволить читати психічний зміст вербальних та невербальних комунікативних сигналів, правильно розкодувати зміст психічної інформації.

Література:

1. Боудри Ф. Очерк о методе в прикладном психоанализе / Ф. Боудри // Russian Imago: Исследования по психоанализу культуры : [сб. статей ; гл. ред. В.А. Медведев]. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 84-105.
2. Гадамер Г.- Г. Філософія і література // Гадамер Г.- Г. Герменевтика і поетика / Г.- Г. Гадамер ; пер. з нім. І. Коптілова. – К. : Юніверс, 2001. – С. 127-144.
3. Пітерс Дарем Дж. Слова на вітрі : історія ідеї комунікації / Дж. Дарем Пітерс ; пер. з англ. А. Іщенка. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 302 с.
4. Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2002. – 352 с.
5. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
6. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному // Фрейд З. “Я” и “Оно”. Труды разных лет. Кн. 2 – Тбилиси, 1991. – С.175-406.
7. Юнг К. Г. Аналитическая психология : теория и практика: Тавистокские лекции / К. Г. Юнг ; пер. с нем. В. Зеленского. – СПб. : Изд.дом «Азбука-классика», 2007. – 240 с.
8. Юнг К. Г. Символы трансформации / К. Г. Юнг. – М.: ПентаГрафик, 2000. – 496 с.
9. Sokolik Z. Psychoanaliza nieświadomości indywidualnej / Z. Sokolik // Psychologia literatury. Zaproszenie do interpretacji. – Warszawa: Wydawnictwo Psychologii i Kultury, 1999. – S. 83-97.